

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЧАСОПРОСТОРУ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ДОШКІЛЬНОМУ ДИТИНСТВІ

Ірина Омельченко
Київ

Проаналізовано психологічні особливості становлення часопростору комунікативної діяльності в дошкільному дитинстві. Визначено чотири стадії становлення часопростору комунікативної діяльності від народження до старшого дошкільного віку: 1) виділення дорослого з оточуючого світу (від 0 до 2 років); 2) виникнення інтересу до однолітка (від 2 до 3 років); 3) становлення взаємодії і комунікації в часопросторі (від 3 до 5 років); 4) формування комунікативної діяльності в часопросторі буденної і небуденної реальності (від 5 до 7 років).

Ключові слова: часопростір, комунікативна діяльність, дошкільний вік, дитинство, свідомість, буденна та небуденна реальність, дорослі, однолітки.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки, особливої актуальності набуває дослідження питання хронотопу (часопростору) взаємодії з іншими людьми (значущими дорослими, однолітками, уявними та віртуальними партнерами), у вимірі буденної і небуденної реальності. Часопростір є основою для формування мовної та комунікативної особистості дитини дошкільного віку й багато в чому визначає її можливості як суб'єкта комунікативної діяльності (В. Агеєв, Г. Андрєєва, А. Богуш, О. Бодальов, Л. Галігузова, Б. Жизневський, Я. Коломінський, А. Кошелева, К. Крутій М. Лісіна, І. Мавріна, І. Омельченко, Т. Піроженко, А. Рузьька, О. Смирнова та ін.).

У цьому зв'язку, метою нашої статті є визначення часопростору як детермінанти формування комунікативної особистості й діяльності на етапі дошкільного дитинства. Відповідно, ціль нашого дослідження відображена в наступних завданнях: проаналізувати особливості розвитку часопростору комунікативної діяльності в дошкільному дитинстві; визначити стадії становлення часопростору комунікативної діяльності від народження до старшого дошкільного віку.

Розглянемо стадії становлення комунікативної діяльності особистості в онтогенезі, починаючи з раннього періоду дитинства. Дослідження проблеми розвитку комунікативної діяльності дозволяє визначити чотири стадії її становлення від народження до старшого дошкільного віку: 1) виділення дорослого з оточуючого світу (від 0 до 2 років); 2) виникнення інтересу до однолітка (від 2 до 3 років); 3) становлення взаємодії і комунікації в часопросторі (від 3 до 5 років); 4) формування комунікативної діяльності в часопросторі буденної і небуденної реальності (від 5 до 7 років).

Перша стадія – виділення дорослого з оточуючого світу (від 0 до 2 років). В онтогенезі спілкування дитини з дорослим формується особлива комунікативна діяльність, мотивом якої є ті чи інші властивості дорослого. Вона складається з дій дитини, адресованих дорослому і спрямованих на нього, як на свій об'єкт. Потреба у спілкуванні, на якій ґрунтується ця діяльність, формується вже у віці немовляти. Проте це відбувається лише тоді, коли дорослий наділяє немовля властивостями, притаманними йому самому. Завдяки цьому, крім задоволення потреби в їжі, комфорті, дитина отримує додаткові впливи комунікативного характеру – усмішки, погляджування [1; 3; 4; 6].

Особливий інтерес мають ті роботи, в яких здійснювалося формування нових потреб і нових для дитини форм діяльності. М. Лісіна сформулювала положення, згідно з яким спілкування є «наскрізним механізмом» зміни провідних діяльностей. При цьому інша людина виступає не тільки носієм засобів і способів дій, але й живим уособленням нових мотиваційних, смислових рівнів, на які дитина може піднятися тільки разом із дорослим. Ця стадія розвитку комунікативної діяльності характеризується тим, що в дитини формується вибіркове ставлення до дорослого [3].

У дитини з'являється здатність узагальнювати відчуття, які виникають під час взаємодії з конкретною людиною. Поглиблене пізнання дитиною інших людей є переходом до називання нею дорослих людей у залежності від виконуваних щодо неї функцій. Зокрема, дослідник Х. Таджфел зазначає, що завдяки розумінню соціальних взаємозв'язків і їх знакового позначення в дитини дуже рано виникає так званий

феномен соціальної категоризації, що дозволяє з глобальної, недиференційованої ситуації вичленувати групи «Ми» та «Вони», «Я» та «Інші» і тому подібне.

Таким чином, на першому та другому році життя дитини засвоюються зразки невербальної поведінки різних людей (знайомих і незнайомих). Головним здобутком дитини в цей період є здатність виділяти дорослого з оточуючого середовища, формування глобальної емпатії, координація дій із дорослим у процесі безпосереднього емоційного спілкування.

Друга стадія становлення комунікативної діяльності характеризується *виникненням інтересу до однолітка (від 2 до 3 років)*. Дослідження, виконані під керівництвом А. Рузької в 1970-1980-х рр., дозволили виявити специфічні особливості спілкування з однолітками, що якісно відрізняють його від спілкування з дорослими [6].

Перша і найбільш важлива відмінність спілкування дошкільників із однолітками полягає у великій різноманітності комунікативних дій і надзвичайно широкому їх діапазоні. Саме у спілкуванні з однолітком уперше з'являються такі складні форми соціальної поведінки, як удавання, прагнення зробити вигляд, висловити образ, демонстративно не відповідати партнерові, кокетування, фантазування та ін. Друга відмінність спілкування з однолітками полягає в його надзвичайно яскравій емоційній насиченості. Підвищена емоційність і розкутість контактів дошкільників відрізняє їх від взаємодії з дорослими. Дії, адресовані одноліткові, характеризуються значно більшою афективною спрямованістю. Третя специфічна особливість контактів дітей полягає в їх нестандартності та нерегламентованості. Якщо в спілкуванні з дорослим навіть найменші діти дотримуються певних форм поведінки, то при взаємодії з однолітками дошкільники використовують найнесподіваніші та найоригінальніші дії та рухи, яким властива особлива розкутість і ненормованість. Подібна свобода спілкування дошкільників дозволяє припустити, що середовище однолітків допомагає дитині виявити свою оригінальність і свій самобутній початок. Якщо дорослий несе для дитини культурно нормативні зразки поведінки, то одноліток створює умови для індивідуальних, вільних виявів дитини. Четверта особливість спілкування однолітків – переважання ініціативних дій над відповідями (Л. Галігузова, М. Лісіна, А. Рузька) [1].

Таким чином, дані особливості, що відображають специфіку дитячих контактів упродовж усього дошкільного віку, слугують підґрунтям для розвитку комунікативної діяльності.

Потреба у спілкуванні з однолітком формується впродовж раннього віку поступово. На початку 2-го року життя у дітей з'являється тільки інтерес один до одного, який супроводжується позитивними емоціями. В кінці 2-го року життя спостерігається бажання привернути до себе увагу однолітка й продемонструвати йому свої вміння, а пізніше – на 3-му році життя – виявляється чутливість дітей до ставлення однолітка в формі закріплення і схвалення його дій [1; 6].

Третя стадія розвитку комунікативної діяльності характеризується *становленням взаємодії і комунікації в часопросторі (від 3 до 5 років)*. Молодший дошкільний вік – початковий етап становлення образу однолітка.

Визначальною рисою виникаючого образу є його відображений характер. Одноліток цікавить дитину в міру можливості пізнати себе.

Перебуваючи з ним у спільній ігровій та практичній діяльності, молодший дошкільник має можливість скласти уявлення про його вміння і знання. Суттєвим надбанням дошкільного віку, що виникає в процесі контактів дітей між собою, є утворення власного образу (Я-образу) та образу іншої людини.

Розширюється коло спілкування дошкільників з однолітками, збільшується його тривалість, інтенсивність, при цьому в реальній взаємодії виділяються популярні та непопулярні діти (Я. Коломинський, Т. Рєпіна) [2; 7].

Проблеми взаємодії дітей один з одним пов'язані з визначенням можливостей дошкільників до співробітництва в різних видах діяльності – в грі, розвивально-пізнавальній діяльності, в побуті, праці. В іграх з однолітками діти спільно вчаться творчо та довільно управляти власною поведінкою, що, в свою чергу, є необхідною умовою будь-якої діяльності. Дослідженнями доведено, що спільна ігрова дія спостерігається вже у молодших дошкільнят, для котрих більш характерною є *діадна взаємодія*. Повноцінний розвиток дитячої гри можливий за умови засвоєння дітьми впродовж усього дошкільного

дитинства способів ігрової діяльності та взаємодії, які мають тенденцію поступово ускладнюватися [6, 7].

Для виникнення та розвитку відношень співробітництва у молодших дошкільників необхідні спеціально організовані дорослим педагогічні ситуації, в яких діти набувають досвіду взаємодії. Цьому сприяє спільна продуктивна діяльність, під час якої в дитини виникає необхідність вступати у відношення співробітництва – узгоджувати власні дії з діями партнерів. Оптимальними способами пред'явлення нормативних правил співробітництва та вирішення конфліктних ситуацій є інсценування «позитивних» та «негативних» варіантів взаємодії з наступним їх обговоренням. Завдяки цьому дитина, яка опинилася в проблемній ситуації співробітництва, самостійно привласнює та використовує нормативні способи взаємодії. Молодші дошкільники здатні більш успішно співробітничати один з одним на знайомому матеріалі, з яким вони попередньо діяли індивідуально.

Виокремлюються два основних види організації співробітництва дітей під час виконання розвивальних завдань: розподіл діяльності за ролями (розподіл функцій) та підкорення дій певному правилу (розподіл матеріалу). Оволодівши окремо цими видами співробітництва, в подальшому діти застосовують їх одночасно під час виконання більш складних завдань. В чотирирічному віці дошкільник здатен використовувати новий, незнайомий матеріал при виконанні завдань творчого характеру, а також гнучко змінювати чи поєднувати засвоєні способи виконання, залежно від умов завдання. Цей віковий період можна розглядати як сенситивний для розвитку змістовної взаємодії молодших дошкільників. Розвиток продуктивної взаємодії молодших дошкільників з однолітками призводить до подолання егоцентричної позиції та сприяє підсиленню творчих можливостей дитини в індивідуальній діяльності.

Починаючи з раннього дошкільного віку, інтенсивно формується просторова складова взаємодії та комунікації. Дослідниця Н. Толстих доводить, що у ранньому дитинстві відбувається переважний розвиток просторової сторони індивідуального хронотопу: дитина активно «вбудовує» своє тіло у фізичний простір і простір предметів культури, «привласнює» ці простори, опановуючи доступними їй в безпосередньому контакті предметами. Дошкільне дитинство – період переважного розвитку на якісно новому рівні, часової сторони індивідуального хронотопу: часова перспектива дошкільника починає включати його уявлення про все майбутнє життя, у тому числі уявлення про кінець життя, про його етапи, інтенсивно розвивається здатність до цілепокладання й планування у часі своїх дій. Періоди переважного розвитку часової складової хронотопу є, в той же час, періодами розвитку волі, як зверненого в майбутнє бажання. Періоди переважного розвитку просторової складової хронотопу – це періоди становлення довільності як здатності до оволодіння своєю поведінкою в актуальному, «зараз» існуючому просторі життєдіяльності [9].

Четверта стадія становлення комунікативної діяльності (від 5 до 7 років) характеризується її формуванням у часопросторі буденної та небуденної реальності.

Функціонування індивідуальної свідомості дитини відбувається в сфері буденної і небуденної реальності (Л. Виготський, Ж. Піаже, Є. Суботський та ін.). Суб'єктивність дитини є неоднорідною, вона функціонує в різних режимах. І об'єкти, і способи їхньої взаємодії, і простір, і час у цих режимах відрізняються один від одного. Перший режим функціонування – це режим «повсякденного життя», або, як його часто називають, «режим нормальної бадьорості». Характерна риса цього режиму полягає в «подвійності» свідомості. Ми мислимо, діємо, відчуваємо і, в той же час, – ми знаємо про те, що ми думаємо, діємо і відчуваємо.

Буденна реальність – це реальність свідомості, побудована за типом тривимірного світу, при цьому фізичний світ, суспільство і власну психіку ми бачимо крізь призму цих універсальних законів. *Небуденна реальність* – це світ гри, фантазії, мистецтва, сновидінь. Звичайно, фантазія, гра, мистецтво – це сфери психічної реальності, у яку ми рідко поринаємо цілком. Але все-таки при всьому їхньому розходженні ці сфери поєднує одне – саме в них можливі події незвичайні, чарівні, неймовірні [8]. Саме в них предмети можуть знайти душу й свідомість. Саме в них духовне та матеріальне, психічне і фізичне не розділені непрохідною межею.

Отже, ми бачимо, що описана глобально (як фантазія, казка, гра, сновидіння й мистецтво) небуденна реальність відрізняється від буденної реальності за низкою

параметрів. По-перше, усередині неї порушені ті атрибути, які характеризують фундаментальні структури свідомості: має місце зворотність послідовності (часу), неперманентність об'єкта (перетворення), зникнення простору як перманентної «твердості» об'єктів (безпосередній вплив суб'єктивності бажання, волі, слова – на неживі матеріальні об'єкти). По-друге, зруйнована межа між психічним і фізичним (аніمالізація «неживих» речей, здатність тварин до виявів свідомості, мовлення й людських форм поведінки). До 7-8 років у функціонуванні свідомості дитини переважає сфера небуденної реальності. Лише поступово вербально сконструйований світ звільняється від цих незвичайних структур і набуває рис буденної реальності [8].

Таким чином, відповідно до поглядів Ж. Піаже, на рівні доопераційного інтелекту (до 7-8 років) буденна і небуденна реальність свідомості невідокремлені одна від іншої [5]. Дитина розміщує у фізичному просторі імена речей, людей і образи своїх сновидінь. При цьому має місце магічна причинність (дитина намагається шляхом здійснення магічних дій вплинути на незалежну реальність: повернути дорослого, який пішов та ін.) неперманентність об'єктів, зворотність часу [8].

Дослідник Є. Суботський вважає, що на перших етапах розвитку вербальної поведінки (символічна гра, мрія, сновидіння, роздуми) дитина освоює зовнішній світ з опорою на фундаментальні структури буденної реальності [8]. До 7-8 років вербальна поведінка починає підкорятись нормам властивим, для фундаментальних структур буденної реальності. Саме тому в середньому та старшому дошкільному віці у процесі становлення часопростору комунікативної діяльності дитини у сфері її небуденної реальності у неї з'являються уявні друзі (партнери), дитина активно взаємодіє з улюбленою іграшкою, спілкується з персонажами мультиплікаційних фільмів. Зарубіжні вчені М. Jalongo W. Myers, M. Svendsen, M. Taylor стверджують, що кожна третя дитина вигадує собі персонаж, з яким вона розмовляє, якого вона любить, і який її розуміє. Це ні в якій мірі не є свідченням того, що дитина хвора на шизофренію. Уявний партнер з'являється в дітей у віці 4-7 років і безвісти пропадає з життя дитини, як тільки та починає ходити до школи, але за даними останніх досліджень (О. Чеснокова, М. Яремчук) у дітей із дитячим церебральним паралічем наявність уявних друзів була зафіксована в молодшому шкільному віці [10].

Таким чином, на етапі дошкільного дитинства відбувається становлення просторово-часових уявлень у сфері буденної і небуденної реальності, що вимагає їх вивчення у різних видах діяльності дитини, зокрема в комунікативній. Просторово-часові уявлення відіграють визначальну роль у становленні рефлексивних структур свідомості. Вони дебютують в онтогенезі одними з перших, тобто є базовими за походженням, одними з перших вони «старіють». При будь-якій формі дизонтогенезу виявляється дефіцитарність цих процесів. Зважаючи на викладене, можна припустити, що парціальність порушень пізнавальних та емоційно-вольових функцій у дітей із різними варіантами дизонтогенезу: загальним психічним недорозвитком, затриманим психічним розвитком, ушкодженим, дефіцитарним, викривленим та дисгармонійним психічним розвитком позначається і на формуванні часопростору комунікативної діяльності.

Література:

1. Галигузова Л. Н. Формирование потребности в общении со сверстниками у детей раннего возраста / Л. Н. Галигузова // Вопросы психологии. – 1985. – №5. – С. 46-53.
2. Коломинский Я. Л. Психология общения / Я. Л. Коломинский. – М. : Знание, 1974. – 95 с.
3. Лисина М. И. Формирование личности ребенка в общении / М. И. Лисина. – СПб. : Питер, 2009. – 320 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).
4. Омельченко І. М. Онтогенетичні стадії формування соціальної перцепції на етапі дошкільного дитинства / І. М. Омельченко // Електронний збірник наукових праць Запорізької обласної академії післядипломної педагогічної освіти. – 2011. – Випуск №4 (5). – [Електронний ресурс]. / Режим доступу : http://www.zoippo.zp.ua/pages/el_gurnal/el_gurnal.html.
5. Піаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Піаже. – М. : Просвещение, 1969. – 659 с.
6. Развитие общения дошкольников со сверстниками / [под ред. А. Г. Рузской]. – М. : Педагогика, 1989. – 215 с.

7. Репина Т. А. Социально-психологическая характеристика группы детского сада / Т. А. Репина. – М. : Педагогика, 1998. – 230 с.
8. Субботский Е. В. Строящееся сознание / Е. В. Субботский. – М. : Смысл, 2007. – 423 с.
9. Толстых Н. Н. Хронотоп : культура и онтогенез : монография / Н. Н. Толстых. – Смоленск – Москва, Универсум, 2010. – 312 с.
10. Чеснокова О. Б. Феномен «воображаемого партнера» в детском возрасте / О.Б. Чеснокова, М.В. Яремчук // Вопросы психологии. – 2002. – №2. – С. 14-27.

Проанализировано психологические особенности становления времени-пространства коммуникативной деятельности в дошкольном детстве. Определено четыре стадии становления времени-пространства коммуникативной деятельности от рождения до старшего дошкольного возраста: 1) выделение взрослого в окружающем мире (от 0 до 2 лет); 2) возникновение интереса к ровеснику (от 2 до 3 лет); 3) становление взаимодействия и коммуникации во времени-пространстве (от 3 до 5 лет); 4) формирование коммуникативной деятельности во времени-пространстве обыденной и необыденной реальности (от 5 до 7 лет).

Ключевые слова: время-пространство, коммуникативная деятельность, дошкольный возраст, детство, сознание, обыденная и необыденная реальность, взрослые, ровесники.

It is analysed psychological features of formation of time space of communicative activity in the preschool childhood. Four stages of formation of time space of communicative activity from the birth to the advanced preschool age are defined: 1) allocation of the adult in world around (from 0 to 2 years); 2) emergence of interest to the age-mate (from 2 to 3 years); 3) interaction and communication formation in time space (from 3 to 5 years); 4) formation of communicative activity in time space of ordinary and not ordinary reality (from 5 to 7 years).

Key words: time space, communicative activity, preschool age, childhood, consciousness, ordinary and not ordinary reality, adults, age-mates.